

صنایع الدوله نخستین رئیس مجلس

ندا شهپاری *

صنایع الدوله اول رئیس مجلس ایران و مشروطه خواه

مرتضی قلی خان هدایت (صنایع الدوله)،

فرزند دوم علیقلی خان مخبرالدوله و نواده رضا قلیخان هدایت است. رضا قلیخان از نویسندگان بزرگ دوره ناصری بود که تذکره «مجمع الفصحاء» و «ریاض العارفین» از آثار معروف او و «هدایت» تخلص وی بوده است.

مخبرالدوله نیز از رجال دوره ناصری است که در دوران سلطنت ناصرالدین شاه و مظفرالدین شاه در مشاغل عالی و مقامات وزارت حضور داشت و چون آغاز خدمات او با مسئولیت تلگرافخانه همراه بود و سالها با سمت وزیر تلگراف، اخبار تلگرافی را به عرض شاه می‌رسانید، لقب «مخبرالدوله» گرفت. وی در سال ۱۳۰۵ ق عمارت مفصلی در بالای باغ لالهزار حوالی چهارراه مخبرالدوله فعلی بنیان نهاد و به همین نام این چهارراه هنوز هم به نام اوست.

مرتضی قلی خان، نهم صفر ۱۲۷۳ ق. در کوی «چالمیدان، تهران متولد شد، پس از تحصیلات مقدماتی در تهران (دارالفنون)، به آلمان رفت و در کالج‌های صنعتی برلن با شوق و دقت وافر مشغول تحصیل و فراگرفتن فنون صنایع مختلف شد و مدرک مهندسی در معدن شناسی گرفت. از آن پس چند سال در کارخانه‌های بزرگ «برلن» و «بروکسل» به مطالعه و کسب تجربه پرداخت. وی در مدت اقامت طولانی در اروپا علاوه بر تحصیلات فنی و تخصصی در معدنشناسی و مطالعات صنعتی، در مقررات و نظامات اجتماعی اروپا بخصوص آلمان نیز اطلاعات سودمندی کسب نمود. سپس برای خدمات به میهن به تهران بازگشت و وارد خدمت دولتی شد و چون امور تلگرافخانه‌های ایران سال‌های متمادی به طور امانی و مقاطعه با پدرش - مخبرالدوله بود - در آغاز کار به سمت تحویل‌داری تلگرافخانه منصوب گردید و مدتی بعد مخبرالدوله او را در وزارت معادن - که مسئولیت آن نیز برعهده خودش بود - مشغول به کار کرد.

مشروطیت، به نظر می‌رسد که حتی در انطباق عنوانی شایسته در شناسه و معرفی آن به عنوان یک حرکت مردمی در محذوری از سنخ ناباوری، ابهام، تردید، و گرد و غبارهای ناشی از علل، انگیزه‌ها، دستاوردها، جایگاه و شأن، بنیانگذاران مدافعین، مهاجمین، مخالف، موافقین و بسیاری از دیگر واژه‌های کلیدی از این دست و مقال، همچنان دچار - اگر نگوئیم مظلومیت - محرومیت است به نظر می‌رسد همچنان ابواب پژوهش و یک بررسی تاریخی - تحلیلی و حتی توصیفی از آن مفتوح است. این ابهام و پیچیدگی علی‌رغم تذکره‌های فراوان خاطرات سیاسی مدون، تاریخ نویسی‌های مکرر، اما در اکثر موارد غرض آلود و دخالت‌های بینشی، برداشتی، توصیفی و تحلیلی گاه یک‌سویه برخی از نویسندگان، ضرورت این امر را دو چندان می‌کند. شفاف سازی این رویداد تاریخ‌ساز که از آن به عنوان نهضت، جنبش، انقلاب و ... یاد می‌کنند و به همراه خود نظام جدیدی از تعاریف، ضوابط، تعاملات، مناسبات و مقررات آورد، به ابهام زدایی از زوایای تاریک آن می‌انجامد.

اهمیت و حساسیت این حرکت آگاهی بخش زمانی محسوس تر خواهد شد که به لحاظ جامعه شناختی، وضعیت جامعه مصیبت زده آن روز این سرزمین را به درستی شناخته و به دقت تحلیل نماییم. حکومت‌های دیر پای شاهان عیاش قاجار و گماشتگان آنها در اقصی نقاط این سرزمین پهناور که چیزی جز سلطه زور و استبداد و ترویج خرافه پرستی نبود، مجال برای آبادی و عمران، توسعه و پیشرفت، فرهنگ سازی، مدنیت و .. باقی نمی‌گذاشت و اگر هم که بود خاصه خرجی‌ها و هزینه‌های سرسام‌آور عیاشی‌های شاهان مغرور اما مفلوک آن دوران، امکاتی را فراهم نمی‌آورد و اگر ستارگان درخشانی همچون میرزا تقی خان امیر کبیر و قائم مقام فراهانی نیز در شب تاریک آسمان این ملک و ملت بارقه‌ای می‌زد، به تحریک دسایس خناسان و بداندیشان به راستی دولت مستعجل بود. در چنین هنگامه‌ای که هر یک از شاهزادگان و وابستگان دربار، سرسپردگان دولتهای استعماری وقت، رجال و متولیان امور ملک و ملت هر یک در حوزه‌های کاری خود برای خود شاهی قدر قدرت محسوب می‌شدند و از مفاهیم گراتسنگی چون حقوق شهروندی، حقوق انسانی، آزادی‌های اساسی، تنویر افکار، توسعه فرهنگی، اقتصادی، سیاسی و اجتماعی چیزی در ذهن و باور آنها نمی‌گنجید، دستاوردهای این نهضت مردم سالار سزاوار نهایت احترام و تمجید و تکریم است. کاغذ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

این روزها که به پایان اولین سده استقرار مشروطه و حکومت پارلمانی در این سرزمین نزدیک می‌شویم و چه بسیار به جا است که این حرکت و بخصوص دستاوردهای بسیار ارزشمند آن مورد توجه و عنایت جدی قرار گیرد با این تأکید که این امر فرصتی مناسب توانی مکفی و بضاعتی در خور را می‌طلبد، فرصتی دست داد تا به بهانه معرفی یا بازخوانی چند سند از مجموعه اسناد بخش اسناد این کتابخانه، نگاهی هر چند اجمالی، به دو مقوله ارزشمند در این فرآیند بیافکنیم:

۱- اولین مجلس شورای ملی

۲- اولین رئیس مجلس شورای ملی

پرواضح است که تحقیقات انجام شده در تدارک این دو مقاله نیز، به زعم نگارنده هنوز جای تحقیق و پژوهش‌های کاملتری را دارد. بدنیست در اینجا اشاره کنیم که عمر مجلس اول به فرجام نرسیده به سر آمد اما در این دو سال و اندی استقرار گام‌های بسیار استواری در تثبیت حاکمیت اراده مردم و ضرورت پاسخگویی دولت مردان در قبال اعمال و فعالیت‌هایشان برداشت و به راستی که در موفقیت مجلس اول نمی‌توان و نباید که تلاش‌های صادقانه و آگاهانه مرتضی قلی خان هدایت (صنایع الدوله) را از نظر دور داشت هر چند که ریاست او بر مجلس اول بیش از ده ماه نپایید و با قتل اتابک استعفاء داد اما ریاست بر مجلسی که نه ساز و کار تشکیل آن با اصول مشروطیت و مردم سالاری هماهنگ بود و نه وکلای منتخب ملت و اعضای آن از این مفاهیم چندان اطلاعی داشتند، به راستی کار و مسئولیتی سنگین بود. در این راستا، ابتداء ضمن معرفی و ارائه اعتبارنامه نمایندگی مرتضی قلی خان (صنایع الدوله) با این فرد متفکر و آزادی‌خواه آشنا می‌شویم و در شماره بعدی در موضوع مجلس اول مطالبی ارائه خواهیم داد.

در سال ۱۳۰۰ ه. ق به منظور سفارش ساخت کشتی به آلمان رفت ولی مبلغی از پول خرید کشتی را تلف کرد. مخبرالدوله پس از شنیدن این موضوع بلافاصله به برلن رفت، کشتی را خریداری و به همراه صنایع‌الدوله، از بندر هامبورگ به طرف خلیج فارس حرکت کردند. در راه کشتی خسارت دید که آن را به کشور مبدا بازگردانده تعمیر کردند. بهر شکل کشتی مذکور عاقبت وارد بوشهر شد و لنگر انداخت، اما یکسال بیکار ماند و در نهایت پس از جلسات و مذاکرات مفصل در وزارت خارجه و دربار، رأی وزراء بر این قرار گرفت که این کشتی بی‌حرکت در بوشهر بماند و شاه نیز قبول فرمودند!

صنایع‌الدوله در سال ۱۳۰۵ با احترام السلطنه (دختر مظفرالدین شاه) ازدواج کرد. مخبرالدوله جشن عروسی مفصلی برای آنها برگزار کرد که هفت شبانه روز طول کشید. حاصل این ازدواج ده فرزند بود. بعضی از فرزندان ذکور وی رشد سیاسی یافتند و به مقاماتی از جمله وکالت و سناتوری و... رسیدند.

صنایع‌الدوله در سال ۱۳۱۱ به فکر تأسیس یک کارخانه بافندگی و نخی‌ریسی افتاد و با تلاش بسیار آن را عملی کرد. کارخانه او در سال ۱۳۱۲ در محل گاراژی که اکنون در خیابان صنایع‌الدوله واقع است افتتاح شد. صنایع‌الدوله از شاه برای بازدید کارخانه دعوت کرد، شاه نیز پذیرفت و در جریان این بازدید او را به لقب «صنایع‌الدوله» ملقب نمود.

پس از افتتاح، این کارخانه شروع به کار کرد و محصول آن به بازارهای مملکت عرضه شد ولی کم کم سیاست اقتصادی روس و انگلیس از گسترش این کارخانه جلوگیری کرد و پس از چند سال فعالیت آن متوقف شد. در ماه جمادی‌الثانی سال ۱۳۱۴ پس از عزل امین‌السلطان از صدارت، مخبرالدوله ریاست سنی کابینه را تحویل گرفت و علاوه بر سمت‌های وزارت فرهنگ، تلگراف و معادن، رئیس ضرابخانه و خزانه، وزیر کشور هم شد. او مشاغل مزبور را بین فرزندان و بستگان خود تقسیم نمود و در این میان ضرابخانه و وزارت خزانه سهم صنایع‌الدوله شد، لکن پس از روی کار آمدن میرزا علیخان امین‌الدوله و وزیر مالیه (ناصرالملک) خزانه و ضرابخانه از صنایع‌الدوله مسترد و مجدداً به امین‌الضرب واگذار شد.

صنایع‌الدوله در سال ۱۳۱۶ قمری به وزارت قورخانه منصوب شد و چندی بعد پس از امین‌الدوله - که پستخانه زیر نظر او بود - وزیر پست گردید. وی در اصلاح پستخانه کوشید اما پس از دو سال فشارهای محمود خان حکیم‌الملک، اتابک، شاه را وادار نمود تا پستخانه را هم از صنایع‌الدوله گرفت و به حکیم‌الملک «وزیر همایون» داد.

صنایع‌الدوله از این پس فعالیت‌های تازه‌ای را در رشته

تخصصی خود - معدنشناسی - شروع کرد و به اتفاق چند نفر از شاگردانش، که نزد وی به کارهای مکانیکی و معدنشناسی آشنا شده بودند، به مطالعه پرداخت به اطراف تهران و شهرهای مرکزی مسافرت می‌کرد و روی استخراج معادن بررسی، تحقیق و می‌نمود.

همچنین برای ایجاد راه آهن و ارتباط تهران و مازندران نقشه‌ها می‌کشید. در آن زمان که جز راه‌آهن وسیله نقلیه سریع‌السیر دیگری نبود، صنایع‌الدوله می‌خواست شهرهای ایران را با راه‌آهن به هم متصل کند. وی تصمیم گرفت برای احداث خط آهن تهران - مازندران ابتدا از تهران - ورامین شروع کند و وی در زمان تصدی وزارت دارائی تلاش بسیار کرد و حتی با یک کمپانی آلمانی وارد مذاکره شد تا ورامین را به پایتخت متصل نماید اما کوشش او بی‌حاصل ماند. چندی هم برای بکار انداختن کارخانه کبریت‌سازی امین‌الدوله در «خرازین»، - الهیه شمیران - فعالیت کرد، مدتی هم متوجه کارخانه قند کهریزک شد اما به واسطه کمبود چغندر قند، کارخانه تولید کافی نداشت و هزینه‌ها را جبران نمی‌کرد.

وی برای احداث کارخانه قند سرب (تهران) مبالغ زیادی هزینه نمود. در عین حال که تلاش‌های صنایع‌الدوله برای پیشرفت صنایع بسیار جدی بود ولی نتیجه عمل نشان می‌دهد که او در آغاز این تلاش‌ها، پایان کار را درست نمی‌سنجید. صنایع‌الدوله به علت ساهل‌ها تحصیل در اروپا افکار مشروطه‌خواهی داشت و در آغاز مشروطیت از آزادیخواهان و مشروطه‌طلبان با حرارت بود، وقتی مظفرالدین شاه هیئتی را مأمور تنظیم نظامنامه انتخابات نمود ریاست آن را به صنایع‌الدوله واگذار کرد پس از صدور فرمان مشروطیت و تشکیل مجلس اول، صنایع‌الدوله از تهران و از طرف اعیان و ملاکین به وکالت برگزیده شد. در ۱۸ شعبان ۱۳۲۴ که نمایندگان منتخب در کاخ گلستان به حضور شاه رسیدند، صنایع‌الدوله به ریاست مجلس برگزیده شد و خدمات ملی او از همین هنگام آغاز گردید.

مسئولیت ریاست بر مجلس، برای کشور و مردمی که معنی مشروطه و مجلس را نمی‌دانستند کاری بسیار دشوار بود. صنایع‌الدوله در چنین شرایطی رئیس مجلس شد و با کمک جمعی از نمایندگان تحصیلکرده و آزادیخواه توانست و کلا را به وظایف خود آشنا نموده و معنای حکومت مشروطه را به مردم بفهماند و دولت و رجال و وزیران مغرور را در برابر قدرت مجلس به اطاعت و پاسخگویی وادارد.

قسمت اصلی قانون اساسی و متمم آن در همین مجلس تدوین گردید، کمیسیونهائی که برای تهیه و تنظیم قوانین اساسی و متمم تشکیل می‌شد همه با شرکت صنایع‌الدوله و یا زیر نظر او بود تنظیم و طرح بودجه، تعدیل و حذف هزینه‌های زاید و مستمری‌های

بی‌مورد به سعی این مجلس انجام گرفت.

به هر حال صنایع‌الدوله مجلس را با متانت و بیطرفانه اداره می‌کرد و در پیشرفت آزادی و دموکراسی با روشی معتدل می‌کوشید. اما چندی از زمامداری سوم اتابک نگذشته بود که در ۲۱ رجب ۱۳۲۵ حادثه قتل او در جلو مجلس پیش آمد.

پس از قتل اتابک، صنایع‌الدوله نیز دیگر به مجلس نیامد و از ریاست مجلس استعفا نمود. این استعفا یک خطب سیاسی بود زیرا کناره‌گیری وی پارلمان را دچار ضعف و بی‌نظمی کرد. متأسفانه صنایع‌الدوله با همه فداکاری‌ها و صداقتی که در وطن‌خواهی داشت مرتکب این اشتباه شد. مدت ریاست وی مجلس ۱۱ ماه و ۱۰ روز بود.

حضور در کابینه‌ها:

پس از استعفا از ریاست مجلس در چندین هیأت دولت و وزیر دارائی، فوائد عامه و گاهی نیز وزیر علوم و اوقاف بود.

در هیأت دولت به ریاست حسینیقلی خان مافی‌السلطنه وزیر دارائی و در هیأت دولت به ریاست ابوالقاسم قراگزلو ناصرالملک همدانی وزیر فوائد عامه و وزیر فرهنگ بود. همچنین در دو کابینه متوالی نظام‌السلطنه وزیر فوائد عامه و در هیأت دولتهای ترمیمی ناصرالملک و نظام‌السلطنه وزیر فرهنگ و اوقاف و در کابینه نظام‌السلطنه و میرزا احمد خان مشیرالسلطنه (۷ جمادی‌الاولی) وزیر مالیه بود.

مرتضی قلی‌خان هدایت گذشته از اینکه به عنوان نخستین رئیس مجلس شورای ملی در تاریخ پارلمان ایران جایگاه شایسته‌ای دارد به عنوان وزیر مالیه نیز با طرح «اصلاح نظام مالی» جدید در جهت «پروگرام» رفرف اقتصادی و اجتماعی و ارائه رساله هوشمندانه‌اش بنام «راه نجات» علاوه بر لایحه‌هایی که در جهت اصلاحات عملی به مجلس عرضه کرد، طرح بودجه عمومی جدیدی را تنظیم نمود که مقام او را به عنوان متفکر اصلاحات عصر حکومت ملی تثبیت کرد و تا نسل بعد داناترین و مبتکرترین وزیر مالیه بود.

در سال ۱۳۲۷ ق به علت اغتشاشات و ناامنی‌هایی که در تهران و حومه آن روی داد و عطفی را در حرم حضرت عبدالعظیم بقتل رسانیدند. صنایع‌الدوله که از حرکات و اعمال رجاله و اوباش که به تحریک دولت وقت صورت می‌گرفت ترسیده بود با برادر کوچک خود فجرالملک و چند نفر از نزدیکان به سفارت انگلستان پناهنده شد تا اینکه دولت به آنها تأمین داده و از سفارت خارج شدند.

در ترمیم کابینه نظام‌السلطنه، وزیر فوائد عامه و در کابینه بی‌نخست‌وزیر (۲۸ جمادی‌الثانی ۱۳۲۸ ه. ق)، وزیر فرهنگ و اوقاف و در کابینه‌های متوالی محمد ولیخان سپه‌دار اعظم، وزیر فوائد عامه و وزیر فرهنگ و اوقاف و در نهایت در کابینه مستوفی‌الممالک وزیر

دارائی بود.

در پنجم ماه صفر ۱۳۳۹ هـ. ق (بهمن ماه ۱۲۸۹ هـ. ق) وقتی که صنایع الدوله ۵۷ ساله شده بود چند نفر گرجی تبعه روس او را به قتل رساندند. مقبره او در خیابان استانبول می باشد.

صنایع الدوله در زمان مرگ بیش از ۲۰۰ هزار تومان مقروض بود و در مقابل حدود ۲۰۰ هزار تومان سرمایه (باغ و ملک و خانه) داشت که بیشتر آنها موروثی بود. لباس صنایع الدوله هنگام اصابت گلوله اکنون در موزه مردم شناسی است و تابلو عالی رنگی تصویر وی به قلم کمال الملک استاد بزرگ نقاشی نیز در تالار مجلس شورای ملی ضبط است.

افکار صنایع الدوله:

صنایع الدوله از چهره های روشن تاریخ مشروطه ایران است. او مسلمانی پاکدل بود و نسبت به ترویج صنایع جدید اهتمام ویژه ای داشت. تلاش دلسوزانه او برای ایجاد صنایع و پیشرفت اقتصاد ایران در کمتر کسی از رجال هم عصر دیده شده است. وی در زمره بی غرض ترین و عاقلترین کسانی است که بر مجلس ایران ریاست کرده اند اما استعفا او از ریاست مجلس اشتباهی بود که پارلمان ایران را ضعیف کرد این استعفا شاید تنها اشتباه سیاسی او بود.

فهرست منابع:

۱- آیدنولوژی نهضت مشروطیت ایران - جلد سوم (مجلس اول و بحران آزادی)، فریدون آدمیت

۲- شرح حال رجال ایران در قرن ۱۲، ۱۳، ۱۴

۳- ادوار مجالس قانونگذاری در دوران مشروطیت - ج ۱ - یونسی

۴- شرح حال رجال سیاسی و نظامی معاصر ایران - ج ۳ - دکتر باقر عاقلی

۵- خاطرات و خطرات - مهدیقلی خان هدایت

۸- دیوان ایرج میرزا

۱۱- اینترنت

پی نوشت:

۱- این همان کشتی است که بنام پرسپولیس شهرت پیدا کرد و بعدها از استفاده و انتفاع به کلی ساقط و به آهن پاره تبدیل گردید.

اعتبار نامه نمایندگی ملت در مجلس شورای ملی شهیدالله ارکانه

امضاکنندگان ذیل اعضاء انجمن نظارت مرکزی انتخابات دارالخلافه که بر طبق مواد نهم و یازدهم قانون انتخابات مورخه دوازدهم جمادی الاخر ۱۳۳۷ بر حسب دعوت وزارت داخله در تاریخ چهارم شهر رجب ۱۳۳۷ تشکیل یافت تصدیق می نمایند که جناب مرتضی قلیخان صنایع الدوله پسر مرحوم حاج علیقلی خان مخبر الدوله بنا بر رای یکهزار و پانصد و سیزده نفر رای دهندگان دارالخلافه که مجموعاً پنجهزار و هشتصد و بیست و پنج نفر بودند و آراء خود را در سه روز نوزدهم و بیستم و بیست و یکم شهر رجب در مدرسه دارالفنون تسلیم نمودند در درجه اول با کثرت نسبی منتخب و بر وفق ماده هفدهم قانون سابق الذکر جزء چهل و پنج نفر منتخبین درجه اول دارالخلافه محسوب شدند و در تاریخ پنجشنبه دویتم شعبان بموجب رای بیست و سه نفر از منتخبین حاضر که مجموعاً سی و شش نفر بودند در درجه ثانی با کثرت تأمه منتخب و بر وفق ماده هفدهم همان قانون بسمت نمایندگی ملت از جانب اهالی دارالخلافه معین و مفتخر گردیدند.

ایرج میرزا شاعر ظریف طبع معاصر او در یک اثر خود صنایع الدوله را چنین ستوده است.

طبیعت که شگفتی ها نماید

گهی بینی که اندر گلخنی زشت

یکی لاله دمیده سرخ و دلکش

گهی بالای کوهی صعب و بی آب

درختی سایه گستر رسته بینی

صنایع الدوله هم در دوره ما

شگفتی بر شگفتی ها فزاید

که هست آکنده از خار و خس و خشت

که دیده گردد از دیدار آن خوش

که در وی رستنیها هست نایاب

رسی در سایه اش راحت گزینی

یکی بود از شگفتی های دنیا

خلاصه ای از نطق صنایع الدوله در جلسه

۴۲۳ (۱-۱۳۳۶)

این نطق مربوط به هنگامی است که در سمت وزیر

دارائی دو لایحه برای سرو سامان دادن به امور مالیاتی

کشور تقدیم مجلس شورای ملی می نمود:

« پوشیده نیست که مالیه مملکت به منزله خونست

در بدن، همچنانکه فساد خون اسباب بروز مرض

می شود اغتشاش امر مالیه هم باعث اختلال امور

مملکتی است، متأسفانه دولت ایران سالهاست گرفتار

این اختلال و مریضی امور مالی است.

قصور گذشتگان در ادای تکلیف خود مردم را به

شبهه انداخته و ادای مالیات را از قبیل جریمه دانسته اند

که هر قدر ممکن است از پرداخت آن باید شانه خالی

کرد و غافلند که مالیات برای چه وضع کرده اند و اگر

داده نشود و به مصارف خود نرسد چه مفاسدی بروز

می کند. موقع صرف وجوه اجمالاً برای سه مصرف

است اول حفظ نظم، دوم تربیت اطفال اهالی مملکت،

سوم آبادی طرق و شوارع، هر یک از این سه فقره

صورت نگیرد امر آسایش و ترتیب برای معاش مردم

مملکت مختل می شود، در گذشته فقط برای حفظ نظم

تا یک درجه اقدامی شد ولی در تربیت اطفال و اصلاح

راهها اقدامی به عمل نیامد به همین جهت مردم این

مملکت در حال توقف و بی خبری مانده و در هیچیک

از شعب زندگی آنها حرکتی مشاهده نمی شود.»

۷- مذاکرات مجلس اول ص ۵۲۱

۱۰- رهبران مشروطه - ابراهیم صفائی

۶- بیداری ایرانیان - ناظم الاسلام کرمانی

۹- انقلاب مشروطیت ایران - ملکزاده